İSLÂM MÜELLİFLERİNİN ESERLERİNDE LEZGİLER VE MÜSLÜMAN OLUŞ SÜREÇLERİ

*Yavuz Selim ALTINOK**

Giriş

Tarihi, coğrafi ve sosyo-kültürel açıdan Kafkasya'nın önemli merkezlerinden biri olup Dağıstan'ın güneydoğusu ile Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda yer alan bölgede yaşayan halka Lezgiler adı verilmektedir. Dolayısıyla onların yaşadıkları coğrafyaya da Lezgistan denilmiştir. Göç yolları üzerinde olması hasebiyle birçok siyasi teşekkülün dikkatini çeken bu coğrafya, yerleşim için uygun mekânlardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple de bölge, tarih boyunca kozmopolit bir siyasi hareketlilik içerisinde olmak zorunda kalmıştır. Lezgilerin yaşamış olduğu coğrafya, doğu ile batının kesişiminde yer almakta olup kavşak görevi üstlenmektedir. Buna rağmen Lezgiler hiçbir zaman asimile olmayarak varlıklarını günümüze kadar korumuşlardır. Bununla da yetinmeyerek süreç içerisinde komşularını da içlerine alarak eritme başarısı göstermişlerdir. Doğudan batıya büyük göç dalgaları sonucu Lezgistan bölgesine

* Doktorant, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı-Öğr. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Demre Dr. Hasan Ünal Meslek Yüksekokulu, yselimaltinok@akdeniz.edu.tr.

yerleşenler ile Arap fatihlerinin stratejik noktalara yerleştirdikleri Araplar dahi Lezgilere karışmışlar, dillerini ve benliklerini kaybederek Lezgileşmişlerdir.[1] İslâmiyet'in ortaya çıkması ve ardından Hz. Ömer devrinde Arabistan dışında fetihler yoluyla yayılmasıyla birlikte Kafkasya'da İslâm Devleti'nin hedeflerinden biri olmuştur. Dağıstan'ın güneydoğusunda yer alan Lezgistan'da bu fetih hareketlerinden etkilenerek VII. yüzyıldan itibaren İslâmiyet yayılmaya başlamıştır. İslâm müelliflieri, VII-XIII. yüzyıllarda Kafkasya'da İslâmiyet'in yayılmasını eserlerinde ayrıntılarıyla anlatmıştır. Bu bağlamda çalışma, İslâm müelliflerinin eserleri çerçevesinde Lezgistan bölgesinde ve Lezgiler arasında VII. yüzyıldan itibaren İslâmiyet'in yayılması hakkında bilgiler ortaya koymayı hedeflemektedir.

1. Lezgi Adının Kökeni ve Lezgiler

Kafkasya'da[2] yaşayan bir kavim olan Lezgiler[3], buradaki kültür çeşitliliğini meydana getiren halklardan biri olmakla beraber

---

1 Şerafeddin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961, s. 17.

2 Kafkasya'nın coğrafi sınırlarını, batıda Karadeniz sahilleri, doğuda Hazar Denizi, kuzeyde Don ve Volga nehirlerinin birbirine yaklaştığı nokta, güneyde Çoruh, Arpaçay ve Aras nehirlerine kadar uzanan bölge oluşturmaktadır. Bölgeye adını veren Kafkas dağları ise Karadeniz'in kuzeydoğusundaki Taman Yarımadası'ndan başlayarak Hazar Denizi'nin batısında kalan Apşeron Yarımadası'na kadar uzanan dağlık bölgedir. Bkz. Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1979, s. 3; Nedim İpek, "Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası,* 20, 1997, s. 273; Derya Coşkun, "Tuğrul Bey'in Hâkimiyet Mefkûresi Bağlamında Kafkasya'daki Faaliyetleri", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi,* Sayı: 6, Mart 2020, ss. 7-24; Kumuk lehçesinde *Kavka*, Dargı lehçesinde *Karka* olarak ifade edilen Kafkasya kelimesi, Lezgi dilinde *Kasların dağı* anlamına gelmektedir. Bkz; Derya Coşkun, "Kafkasya'nın Tarihî Kökeni Üzerine Bir Deneme", *Kars ve Güney Kafkasya Tarihi Yazıları,* İdeal-Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 18.

3 Coşkun, "Kafkasya'nın Tarihî Kökeni Üzerine Bir Deneme", s. 23.

Dağıstan'ın[4] yerli unsurlarındandır. Lezgilerin, Dağıstan'ın asıl yerli ahalisi olmasıyla ilgili, Şemseddin Sami'nin görüşü şöyledir;

> *"Dağıstan'ın ahâlî-i aslîyesi Lezgi cinsiyetine mensûb olup, Lezgi kavmi asıl ve nesebleri meçhûl olan Akvâm-ı Kafkasiye-dendir. Bu kavim, hıttâ-i mezkûrede pek kadîm olup, Milâd-ı İsa"dan 450 sene evvel yazılmış olan meşhûr Herodot'un tarihinde dahî, bu isimle mezkûrdur."*[5] *"...El-hâsıl Dağıstan"ın asıl ahalisi Lezgi kavminden ibâret ise de, bunlar dağlık ve mürtefi" (yüksek) mahallerinde sakin olup, Bahr-i Hazer sevâhiline karîb (yakın) olan alçak yerlerinin ahâlisi Türk, Türkman, Tatar, Nogay vesâire Akvâm-ı Turâniye'dendir."*[6]

Zamanla bölgenin Lezgiler'in ihtiyaçlarına yetmemesi ve özellikle Türk topluluklarının Dağıstan'a göç etmeleri nedeniyle, Lezgiler yaşadıkları toprakları terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu göç hareketi sonrası bazı Lezgi kabileleri Gürcistan, Şirvan, Kuban ve Terek'e yerleşmişlerdir.[7]

Dağıstan'ın güneydoğusu ile Azerbaycan'ın[8] kuzey ve kuzeydoğusunda, Samur Çayı havzasında yaşayan Lezgiler, gü-

---

4 Dağıstan; kuzeyde Kalmukya, doğusunda Hazar Denizi, güneyinde Azerbaycan, güney batısında Gürcistan ve kuzey batısında Çeçen ile İnguş toprakları ile sınırlı olan bölgeye verilen isimdir. Bkz. Ziya Musa Buniyatov, "Dağıstan", *TDVİA,* Cilt: 8, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 404.

5 Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Â' lâm,* III, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996. s. 2091.

6 Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Â' lâm,* III, s. 2092.

7 "Lezgiler", *Meydan Larousse,* VII, Meydan Yayınevi, İstanbul 1972, s. 927; Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Â' lâm,* V, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996, s. 3990; Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle İlişkileri (1700-1732), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 1.

8 Azerbaycan, tarih boyunca birçok beylik ve devlete ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır. Ayrıntılı bilgi için Bkz; Derya Coşkun, "Tebriz'de Kurulan Feodal Bir Devlet: Revvâdîler (948/1071)", *Tarihin Peşinde,* Sa.23, 2020, ss. 1-23.

neyde Azeri Türkleri, kuzey ve kuzey batıda Dargin, Lak ve Avarlarla komşudur. Günümüzde daha çok Dağıstan Özerk Cumhuriyetinin Ahtı, Kurak, Kasımkent, Dokuzpara, Rutul ve Magaramkent şehirleri ile Azerbaycan'ın Kusar, Kuba, Oğuz, Kaçmaz Gebele ve Xudat şehirlerinde yaşamaktadırlar. Bu yerlerin dışında Derbent, Bakü, Mohaçkale, Ogni, Kaspiyiski, ve Sumgayıt gibi şehirlerde yaşayanlar da vardır ancak bunlar azınlığı teşkil etmektedir.[9]

Lezgiler hakkında araştırma yapmış çeşitli milletlere mensup tarihçi ve coğrafyacılar, Lezgi adına, birbirlerine benzemesine rağmen aralarında belirgin farklar bulunan isimler vermişlerdir. Bu durumun nedeni olarak araştırma yapanların kendi anadilleri ile araştırma yaptıkları diller arasında bir uyum sağlayamamaları gösterilebilir. Kafkasların kadim yerli kavimlerinden[10] biri olan Lez-

---

9 Ahmet Kömürcü, "Lezgi Dilindeki Arapça Ödünçlemeler ve Morfolojik Yapıları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 42: 2014, s. 155-156.

10 Milattan önce III- II. bin yıllarına ait Sümer ve Akad yazılarına dayanılarak, Kafkasya'da yaşayanların Kas, Manna, Lullubum gibi kavimlere mensup olduğu tespit edilmiştir. *"Asur kaynaklarında adları Kaşşu olarak geçen Kas, Kassi ve Kas(s)it kavimlerinin siyasi bir güç olarak ortaya çıkışı M.Ö. II. bin yılının ortalarına rastlamaktadır."* Bkz. Kemal Balkan, "Kas Tarihinin Ana Hatları", *Belleten,* XII. (48), Ankara 1948, s. 724. Ortaçağ'ın önemli müelliflerinden olan Mesudi ise, Kafkas Dağı ve etrafı hakkında bilgi verirken abartı ile birlikte bölgede yetmiş iki milletin yaşadığını, fakat Allah'ın sayabileceği kadar çok kavmin bulunduğunu, bu kavimlerin her birinin farklı diller konuştuğunu ve kendi hükümdarları olduğundan bahsetmiştir. Bkz. Mesudi, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar),* (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 132. Bu bilgiler ışığında Kas unsurunu meydana getiren kavimler şu şekilde sıralanmıştır; "*Çerkesler, Abazalar, Aphazlar, Ubıhlar, Arguveyler, Nethaçlar, Çebinler, Hatkolar, Khegaklar, Baskheğler, Şapsıglar, Bjeduglar, Kemirguveyler, Hatıkoylar, Abzehler, Besleneyler, Kabartaylar, Nohçiler (Çeçenler, İnguşlar), Andelallar (Avarlar), Laklar (Gazi-Kumuklar), Lezgiler, Agullar, Çakurlar, Gürcüler."* Bkz. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 17-18.

giler'i, "Latin müellifler Legea, İranlılar ve Araplar Lekz/Lakz,[11] Ruslar Lezgin,[12] Gürcüler Leki/Lekzi,[13] olarak isimlendirmişlerdir. Lezgilerle ilgili bir Gürcü rivayetinde, Lezgilerle Kartveller (Gürcüler) Likos ve Kartlos isimli iki kardeşten türemiştir. Ayrıca aynı rivayete göre Lek ismi Derbent'ten Gürcistan'a kadar olan bölgede hâkimiyet tesis etmiş olan Targomas'ın oğlu Likos'tan gelmektedir.[14] IX. yüzyıl İslâm müelliflerinden olan Belazurî, *Fütuhu'l-Büldan* isimli eserinde *el-Lekz* olarak adlandırılan halkın aynı isimle anılan şehir ve kalesinden bahsetmiştir.[15]

Lezgiler cesur, muharip, bununla birlikte vefakâr, sözlerine sadık, ilmi ve âlimleri seven, misafirperver, iri gözlü, kestane saçlı, güzel yüzlü, üstün zekâya sahip, kanaatkâr, zorluklara dayanıklı ve uzun ömürlü insanlar olarak bilinmektedirler.[16] Kimi zaman misafirperver kimi zaman da zalim olarak görülmüşlerdir. Bu konuyla ilgili Aleksandre Grigoriantz, eserinde şu bilgilere yer vermektedir:

> *"Esirlerine iyi davranan hatta onları azat etmeye kadar giden Çerkeslerin tersine Lezgiler, zalimlikleriyle ün yapmışlardı. Lezgilerde düşmanlarının sağ ellerini kesmek gibi bir*

---

11 Aydın Balayev, "Lezginı Azerbaycana", *Mejdunarodnıy Azerbaycanskiy Jurnal IRS-Rasledie,* No: 2/44, 2010, s.40. (Айдын Балаев, "Лезгины Азербайджана", *Международный Азербайджанский Журнал IRS-Наследие,* No: 2/44, 2010, с. 40.)

12 Berrin Dilmaç, Orta Çağ'da Derbent Geçidi'nin Kafkasya'daki Yeri ve Önemi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2021, s. 30.

13 Fetgerey Şöenu, "Lezgiler Kimlerdir?", *Yeni Kafkasya,* V, İstanbul 1957, s. 17.

14 Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, s. 17.

15 El-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân Ülkelerin Fetihleri,* (Çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 227, 236, 239. Belâzurî'nin eserinde geçen bilgilerin değerlendirilmesi için ayrıca bkz. Davut Dursun, "Lezgiler", *TDVİA,* Cilt: 27, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 169.

16 Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, s. 17.

adet vardı."[17] *Şemseddin Sami ise, Lezgilerin kendilerine özgü karakterlerinden şu şekilde bahsetmektedir: "Lezgiler ekseriyet üzere uzun boylu, ten-dürüst (sağlam vücutlu), iri gözlü ve kestane saçlı adamlar olup, sîmâları gâyet düzgün ve meşy ü hareketleri (yürüyüş) levandânedir (hızlıdır). İstidâd ve zekâvet-i tabiiyeleri fevkalâde olup, mukaddemâ sirkat ve yağmaya inhimâkleri (düşkünlükleri), var idiyse de Rusya'nın zaptı altına geçeli bu ahlâktan vazgeçmeye mecbûr olmuşlardır. Cümlesi Sünnîyyü"l-mezhebdir."*[18]

Lezgilerin yukarıda bahsi geçen özelliklerinin yanında, yaşadıkları coğrafyanın koşullarından mütevellit saldırgan ve savaşçı kimlikleri de ön plana çıkmaktadır. Lezgilerin gruplar halinde Gürcistan'a birçok kez akınlar düzenlemelerinim nedeni bu özellikleri sebebiyledir. Savaşçı bir topluluk olmaları komşu devletlerin de dikkatini çekmiş ve onlar tarafından paralı asker olarak da kullanılmışlardır. Örnek vermek gerekirse Lezgiler, Şirvanşahlar Devleti'ne paralı asker olarak hizmet etmişlerdir.[19]

2. Lezgilerin İslâmiyet'e Girişi

Lezgilerin yaşadığı Dağıstan'ın güneydoğusu ile Azerbaycan'ın kuzeydoğusu, İslâm Halifesi Hz. Ömer Dönemi'nde onun kumandanlarından Abdurrahman b. Rebia[20] veya kardeşi Selman b.

---

17 Aleksandre Grigoriantz, *Kafkasya Halkları,* (Çev. Doğan Yurdakul), Sabah Kitapları, İstanbul 1999, s. 188-189.

18 Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Â' lâm,* III, s. 2092. Şemseddin Sami'nin Lezgilerin karakteristik özellikleriyle ilgili verdiği bilgilerin değerlendirmesi için ayrıca bkz. İsmail Özsoy, *Dağıstan'ın Sosyo-ekonomik Tarihi,* Kaynak Yayınları, İzmir 1997, s. 54.

19 Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History,* Taylor's Foreign Press, London 1953, s. 81.

20 İbnü'l-Esir Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvahid eş-Şeybani, *El-Kâmil fi't-Târih,* C. II, Lübnan 1987, s. 430; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Heyet),* C. II, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 87.

Rebia[21] tarafından fethedilmiştir. Araplar, fethin ardından Lezgileri siyasi, sosyo-kültürel ve dil yönünden etkilenmişlerdir.[22] Ahmet Taşağıl bu fetihlerin Hz. Osman Devri'nde 652/653 tarihinde olduğunu yazmaktadır.[23] İslâm müellifi Kudâme İbn Cafer de Selman b. Rebia'nın Babü'l Ebvab halkı ile anlaşarak şehrin kapılarını kapattığını ve Belencer Irmağı'nın ötesinde Hazarlar ile karşılaştığını belirtmektedir. Mücadele sonucunda Selman, 4000 Müslüman'la birlikte şehit düşmüştür.[24] Lezgilerin yaşadığı Dağıstan coğrafyasının geneli ise VII. yüzyılın ortalarında Emeviler Dönemi'nde İslâmiyet ile tanışmıştır. Ebu Müslim (Mesleme b. Abdülmelik)[25] liderliğindeki Arapların Hazar Türklerine saldırmaları ve bölgenin bir kısmını fethetmeleri ile bazı gruplar bölgeye yerleşmişlerdir. İslâm'ın bölgeye gelmesinin ardından putperestlik, Zerdüştlük, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlerin yerini almıştır ve Dağıstan halkları Müslüman olmaya başlamıştır.[26] Dağıstan'ın ilk İslâm merkezi, Müslüman Arap akınları sonucu 652–653 yıllarında fethedilen Derbent olmuştur.[27] İlk Müslüman olan bölgeler Kumuk,

---

21 Ahmet Önkal, "Bâhilî Abdurrahman b. Rebîa", *TDVİA,* Cilt: 4, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 485; Buniyatov, "Dağıstan", s. 170.

22 Kömürcü, "Lezgi Dilindeki Arapça Ödünçlemeler ve Morfolojik Yapıları", s. 155.

23 Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *TDVİA,* Cilt: 27, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 117.

24 Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 51.

25 Dağıstan'ı fethederek bölgenin İslâmlaşmasını sağlayan Arap orduları komutanı Ebu Müslim ile Mesleme b. Abdülmelik'in aynı kişi olup olmadığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Mirza Hasan Efendi, *Âsâr-ı Dağıstan*, (Çev. Musa Ramazan), Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul 2003, s. 23.

26 Dağıstan coğrafyasında İslâmiyet öncesi var olan dinler hakkında bkz. Viktor A. Avksentev, *İslam na Severnom Kavkaze*, Stavropol 1984.

27 643 yılında Hz. Ömer'in emriyle, Derbent'in fethiyle görevlendirilen Suraka b. Amr'ın komutasındaki İslâm orduları, önce Ermenistan üzerine yürüdü. Suraka b. Amr, Ermenilerin hükümdarı olan Şehriyar ile yaptığı görüşmeler

Tabasaran, Tsahu ve Lezgi bölgeleridir. Derbent'in ardından Tarki, Butri, Hunzah, ve Kaytag gibi yerleşimler İslâm şehirleri haline gelmiştir.[28] Bölgede Arap fetihlerinin ardından İslâmiyet'in yayılmasında Lezgilerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Bunun nedeni Lezgilerin Müslüman olduktan sonra İslâm dinine sıkı bir şekilde sarılmaları ve diğer Dağıstan kavimlerini etkilemeleridir.[29]

Araplar, Kuteybe b. Müslim kumandasında 708 yılında Türklerin yaşadıkları bölgelere özellikle de Dağıstan'a büyük seferler düzenleyerek önemli başarılar elde ettiler. Bu seferler sonunda Araplar pek çok Hazar şehri ve kalesini ele geçirerek çok miktarda ganimete sahip oldular.[30] Bu hadiselerden iki yıl sonra 710

---

sonucunda iki devlet arasında dostluk anlaşması imzalandı. İslâm ordusu daha sonra, Dağıstan üzerine yürüyerek Derbent'i fethetti. 662 yılında ise, bu kez Araplarla Hazarlar arasında zorlu savaşlar yapıldı. Bkz. Mirza Hasan Efendi, *Âsâr-ı Dağıstan*, s. 21-22. Derbent'in fethiyle ilgili Hakkı Dursun Yıldız'ın verdiği bilgiye göre; Arap ordusu Derbent'e geldiğinde, şehrin kumandanı Şahrbarâz isimli İranlı bir komutandı. Daha sonra İslâm ordusu Derbent'i geçerek Belencer'e doğru yürüdü ve Hazarlar üzerine saldırılarını sürdürdü. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976, s. 8-9

28 Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir Et-Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* Beytü'l-Efkâri'd Devliyye, Ürdün, ts., s. 690-691; Abdul-Ali Aliyev, Tarihi Süreçte Dağıstan'da Din, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2008, s. 72.

29 Harry Walsh, *Ibero-Caucasian. Muslim peoples: A World Ethnographic Survey*, Connecticut, 1978, s. 177; Ufuk Tavkul, "İslamiyetin XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri", *Kırım Dergisi,* VII/25, 1998, s. 44.

30 İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslam Tarihi,* C. 9, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s. 104; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 221. Ortaçağ'ın önemli kaynaklarından olan İbnü'l-Esir, 708 yılında Arapların Azerbaycan ve Dağıstan bölgelerinden Türklere karşı yaptıkları seferlerin kumandanı olarak Mesleme b. Abdülmelik'i göstermektedir. Bkz. İbnü'l-Esir Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvahid eş-Şeybani, *İslâm Tarihi El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, C. 4, (Çev. M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları İstanbul 1991, s. 484.

yılında bu kez Velid b. Abdülmelik, kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'in kumandasındaki İslâm ordusunu Dağıstan'a gönderdi. Hazar ülkesinde meydana gelen savaşlarda İslâm ordusu önemli başarılar elde ederek geri döndü. Yaşananların ardından, Hazar ordusu Derbent'in (el-Bâb) güneyine inerek kaybettikleri yerleri geri almak için saldırılarda bulundu.[31] 730/732 yılları arasında İslâm ordusu yeniden büyük bir ordu hazırlayarak Dağıstan üzerine sefer yaptı ve Derbent'i ele geçirerek Belencer'e kadar ilerledi.[32]

Belâzurî, bu seferi şu şekilde anlatmaktadır; El-Bâb şehrinde Hazarlardan bin aile yaşamaktadır. Şehir, Mesleme tarafından muhasara edilmiş, teslim olmayınca da şehri besleyen su kuyularını zehirlenmiştir. Bu sebeple şehri koruyan Hazarlar kaçıp kaleyi boşaltmışlardır. Böylece Mesleme b. Abdülmelik, ele geçirdiği el-Bâb ve'l-Ebvab şehrine Şam tarafından maaşlı 24000 kişiyi getirterek yerleştirmiştir. Ayrıca yiyecek maddeleri ve arpa saklamak için ambarlar, silah koymak için de bir yer yaptırmıştır. Sarnıcın toprakla doldurulmasını emretmiş ve şehri tamir ettirmiştir.[33] Seferle ilgili aynı bilgiler Kudâme İbn Cafer'de de yer almaktadır. O da kuşatma esnasında Hazarlardan bin hane halkının Derbent'te oturduğunu belirtmektedir. Mesleme, şehri ele geçirdikten sonra kaleyi kuşatarak mancınıklarla dövmüştür. Zamanında I. Hüsrev'in

---

31 İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, C. 4, s. 510-511; Bahriye Üçok, *İslam Tarihi, Emevîler-Abbâsîler*, Milli Eğitim Bakanlığı-Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1979, s. 56-57; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. 2, (Çev. Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989, s. 332-333; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 163.

32 Vladimir Minorsky, *A History of Sharvan and Darband In the 10th-11th Centuries,* W. Heffer & Sons Ltd. Cambridge 1958, s. 90. Cihat Aydoğmuşoğlu, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Derbend Şehri", *History Studies*, (13094688) 13.3, 2021, s. 756.

33 El-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri),* s. 238.

sarnıçlara su getirttiği ırmağa koyun ve sığır keserek iç organlarını suya attırmıştır. Bu nedenle sular bir gecede hastalıklı hale gelmiştir. Kaleyi savunanlar bu durumun ardından fazla dayanamayarak kaleyi boşaltmışlardır.[34]

Mesleme b. Abdülmelik, daha sonra Dağıstan'ı İslâm ülkesi haline getirebilmek için çeşitli faaliyetlere girişti. İslâmiyet'in halk tarafından kabul görmesi ve öğretilmesi adına şehirlere, köylere, diğer yerleşim yerlerine din adamları, kadılar ve yöneticiler tayin etti. Bunların yanında fethedilen bölgelere camiler[35] ve medreseler[36] inşa ettirdi.[37]

---

34 Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac,* s. 53.

35 İslamiyetin yayılmasına öncülük eden yöneticilerin ele geçirdikleri ya da idareci oldukları coğrafyalarda camiiler ve mabetler inşa ettirerek bu sürece katkı sağlamaktadırlar. Bu idarecilerden biri de hiç şüphesiz Çin'de İslamiyet'in yayılmasına katkı sağlamak için camiiler inşa ettiren Buharalı Şemseddin Ecel El-Ömerî'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Derya Coşkun, "Reformist Mongol Governor in China: Sayyid Ajall Shams al-Din Omar Bukhari (607-678 / 1211-1279)", *Journal of Universal History Studies*, (7) 1, ss. 30-42.

36 Bahsedilen camiler, bugün Rusya Federasyonu topraklarında yer almaktadır ve Abbâsî halifesi Harun Reşid devrinde inşa edilen ilk camilerdir. Camiler, ibadet mekânları olmalarının yanında toplumun sosyo-kültürel ve eğitim yaşamlarının odak noktası olmuştur. Camilerde, insanlara Kur'an eğitimi ile birlikte temel dini bilgiler de verilmiştir. Erken sayılabilecek dönemlerde Kuzey Kafkasya'da din eğitimini üst düzeyde veren medreseler açılmaya başlanmıştır. Güney Dağıstan'da medreseleşme süreci, hızlı ilerlemiş ve hatta İslâm dünyasının diğer bölgelerinden önüne geçmiştir. Kuzey Kafkasya'daki ilk medrese ise, XI. yüzyılın sonlarına doğru Tsahur köyünde inşa edilmiştir. İlerleyen süreçte Dağıstan'ın genelinde medrese sayısı giderek artmış, Derbent, Kuzey Kafkasya'da büyük bir dini eğitim merkezine dönüşmüştür. Bu sayede, XIII-XIV. yüzyıllara gelindiğinde Güney Dağıstan coğrafyasında, başarılı bir şekilde işleyen aşamalı bir İslam eğitim sistemi gelişim göstermiştir. Bu sistemin ana ögeleri, cami ve medreseler olmuştur. Bkz. Maksud Sadikov, "İslâmskoye Obrazovaniye v Dagestane: İstoriya i Sovremennost", *Minbar,* 2.4, 2009, s. 33-34.

37 Mirza Hasan Efendi, *Âsâr-ı Dağıstan,* s. 22; Çaycıoğlu, Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle İlişkileri (1700-1732), s. 10-11; Alim Emin Yusufoğlu, "Geçmişten Günümüze Kuzey Kafkasya'da Din Eğitimi", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 10, 2020, s. 82.

Dağıstan'ın İslamlaşma sürecinde Ebu Müslim tarafından yönetici olarak bölgedeki seferlere de katıldığı için Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'ın soyundan gelen Şamhal atandı. Şamhal'ın başarılı yöneticiliği sonucunda bu isim zamanla idarî bir unvan halini aldı ve Dağıstan coğrafyası İslâm Devleti tarafından uzun bir müddet "Şamhallık" ile idare edildi. Ebu Müslim Tabasaran bölgesinin yönetimine ise daha önceden idarî tecrübesi olan Muhammed Ma'sum'u tayin etti. Onun soyundan gelenler de Ma'sum unvanıyla anılmaktadır. Ayrıca Ebu Müslim, tıpkı Dağıstan'da olduğu gibi Tabasaranlılara İslâm'ın öğretilmesi amacıyla din adamları ve kadılar görevlendirdi.[38]

İslâm ordularının bölgeye gelmesiyle birlikte VII ve VIII. yüzyıllarda Müslüman olmaya başlayan Lezgilerin tamamının İslâm dinine girişi, uzun bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. XIII. Yüzyıl başında Moğol saldırılarına maruz kalan Lezgiler, XV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Şirvanşah Halilullah'ın Lezgilerin yaşadığı bölgeleri ele geçirmesiyle bu süreç tamamlanmıştır.[39] Lezgilerin kahir ekseriyeti Sünnî Müslümandır ve Şâfiî mezhebine mensuptur.[40] Bunun yanında özellikle Azerbaycan'da Şiî azınlık bulunmaktadır. Örneğin, Dokuzpara bölgesinde yaşayan Lezgiler Şiî mezhebine mensuptur.[41]

38 İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s. 232-233; Mirza Hasan Efendi, *Âsâr-ı Dağıstan,* s. 25-26;

39 Yavuz Delibalta*, Moğolların Harp Taktikleri*, Yeditepe Yay., İstanbul 2024, s.261; Dursun, "Lezgiler", s. 170.

40 Muharrem Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya,* Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2006, s. 46

41 Dursun, "Lezgiler", s.169; Çaycıoğlu, Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle İlişkileri (1700-1732), s. 11.

Sonuç

Kafkasya coğrafyasında varlık gösteren Lezgiler, yaşadıkları coğrafya ve İslamiyet'i kabul etmeleri dolayısıyla İslam müelliflerinin eserlerinde sıklıkla söz edilen bir millet olarak karşımıza çıkmaktadır. Lezgilerin yaşadıkları coğrafya tarihin her döneminde sosyo-kültürel ve stratejik açıdan çok önemli merkezlerinden biri olmuştur. Lezgilerin bugünkü Dağıstan'ın güneyi ve Azerbaycan'ın kuzeyinde yer alan topraklarının göç yolları üzerinde bulunması, yüzyıllar boyunca birçok devletin saldırılarına maruz kalınmasına sebebiyet vermiştir. Bu saldırılara rağmen Lezgiler, etnik kimliklerini hiçbir zaman kaybetmemişler ve hatta bölgelerine gelen farklı unsurları kendi içlerinde eritmeyi başarmışlardır. Bu sebeple bölgede, tarihi süreç içerisinde kültürel çeşitlilik ve kozmopolit din yapısı görülmüştür ki işte İslâmiyet Lezgilerin çoğunluğunun inandığı din olmuştur. Lezgilerin yaşadığı bölge ilk olarak Hz. Ömer Dönemi'nde düzenlenen İslâmi fetih akınlarıyla VII. yüzyılda Müslüman Araplarla tanışmış, birkaç yüzyıl içerisinde tamamen Müslüman olmuştur. Bu İslamlaşma süreci İslâm orduları ile başta Hazarlar olmak üzere Dağıstan'da yaşayan yerli halklar arasındaki çetin mücadelelerin sonucunda gerçekleşmiştir. Lezgiler, İslâmiyet ile tanıştıktan sonra Araplardan, siyasi ve sosyo-kültürel açıdan etkilendikleri gibi bu yeni dine sıkı bir şekilde sarılmaları sayesinde bölgede yaşayan diğer kavimlerin Müslüman olmasında ve İslâmiyet'in yayılmasında etkili olmuştur. Lezgilerin çoğunluğu Sünnî Müslümanlığı tercih ederek Şâfiî mezhebine mensup olmuşlarsa da Şîa olanların da varlığı bilinmektedir.

Kaynakça

1. Telif ve Tetkik Eserler

"Lezgiler", *Meydan Larousse,* VII, Meydan Yayınevi, İstanbul 1972, s. 927.

ALİYEV Abdul-Ali, Tarihi Süreçte Dağıstan'da Din, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2008.

AVKSENTEV Viktor A., *İslâm na Severnom Kavkaze*, Stavropol 1984.

AYDOĞMUŞOĞLU Cihat, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Derbend Şehri", *History Studies*, (13094688) 13, 3, 2021, s. 751-764.

BALAYEV Aydın, "Lezginı Azerbaycana", *Mejdunarodnıy Azerbaycanskiy Jurnal IRS-Rasledie,* No: 2/44, 2010, s. 40-43. (Айдын Балаев, "Лезгины 84 Азербайджана", *Международный Азербайджанский Журнал IRS-Наследие*, No: 2/44, 2010, c. 40-43.)

BALKAN Kemal, "Kas Tarihinin Ana Hatları", *Belleten,* XII (48), Ankara 1948, s. 723-757.

BERKOK İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.

BUNİYATOV Ziya Musa, "Dağıstan", *TDVİA,* Cilt: 8, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 404-406.

COŞKUN, Derya, "Kafkasya'nın Tarihî Kökeni Üzerine Bir Deneme", *Kars ve Güney Kafkasya Tarihi Yazıları,* İdeal-Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 11-25.

COŞKUN, Derya, "Tebriz'de Kurulan Feodal Bir Devlet: Revvâdîler (948/1071)", *Tarihin Peşinde,* Sayı 23, 2020, s. 1-23.

COŞKUN, Derya, "Tuğrul Bey'in Hâkimiyet Mefkûresi Bağlamında Kafkasya'daki Faaliyetleri", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi,* Sayı 6 Mart 2020, s. 7-24.

COŞKUN, Derya, "Reformist Mongol Governor in China: Sayyid Ajall Shams al-Din Omar Bukhari (607-678 / 1211-1279)", *Journal of Universal History Studies*, (7) 1, s. 30-42.

ÇAYCIOĞLU Serdar Oğuzhan, Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle İlişkileri (1700-1732), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

DELİBALTA, Yavuz, *Moğolların Harp Taktikleri*, Yeditepe Yay., İstanbul 2024.

DİLMAÇ, Berrin, Orta Çağ'da Derbent Geçidi'nin Kafkasya'daki Yeri ve Önemi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2021.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (Heyet), C. II, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

DURSUN, Davut, "Lezgiler", *TDVİA,* Cilt: 27, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 169-170.

EL-BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya, *Fütuhu'l-Büldan Ülkelerin Fetihleri,* (Çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

EREL, Şerafeddin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar,* İstanbul Matbaası, İstanbul 1961.

ET-TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* Beytü'l-Efkârî'd Devliyye, Ürdün, ts.

GÖKÇE Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1979.

GRIGORIANTZ Aleksandre, *Kafkasya Halkları*, (Çev. Doğan Yurdakul), Sabah Kitapları, İstanbul 1999.

HITTI, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, C. 2, (Çev. Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.

İBN KESÎR, *El Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi,* C. 9, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

İBNÜ'L-ESİR, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvahid eş-Şeybani, *Kâmil fi't-Târih*, Lübnan 1987.

İBNÜ'L-ESİR, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvahid eş-Şeybani, *İslâm Tarihi El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, C. 4, (Çev. M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları İstanbul 1991.

İPEK Nedim, "Kafkaslardaki Nüfûs Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası,* 20, 1997, s. 273-313.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfî-yi, *Tarih-i Güzide*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

KÖMÜRCÜ, Ahmet, "Lezgi Dilindeki Arapça Ödünçlemeler ve Morfolojik Yapıları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 42: 2014, s. 153-172.

KUDÂME, İbn Cafer, *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi),* Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.

MESUDİ, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar),* Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.

MINORSKY, Vladimir, *A History of Sharvan and Darband In the 10th-11th Centuries*, W. Heffer & Sons Ltd. Cambridge 1958.

MINORSKY Vladimir, *Studies in Caucasian History,* Taylor's Foreign Press, London 1953.

Mirza Hasan Efendi, *Âsâr-ı Dağıstan*, (Çev. Musa Ramazan), Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul 2003.

ÖNKAL Ahmet, "Bâhilî Abdurrahman b. Rebîa", *TDVİA,* Cilt: 4, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 483-484.

ÖZSOY İsmail, *Dağıstan'ın Sosyo-ekonomik Tarihi*, Kaynak Yayınları, İzmir 1997.

SADIKOV Maksud, "İslâmskoye Obrazovaniye v Dagestane: İstoriya i Sovremennost", *Minbar,* 2.4 2009, s. 33-39.

SAMİ Şemseddin, *Kâmûsu'l-Â'lâm,* III, V, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996.

SAYDAM Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

ŞÖENU Fetgerey, "Lezgiler Kimlerdir?", *Yeni Kafkasya*, V, İstanbul 1957, s. 16-17.

TAŞAĞIL Ahmet, "Hazarlar", *TDVİA,* Cilt: 27, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 116-120.

TAVKUL Ufuk, "İslâmiyetin XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri", *Kırım Dergisi,* VII/25, 1998, s. 43-46.

ÜÇOK Bahriye, *İslâm Tarihi, Emevîler-Abbâsîler,* Milli Eğitim Bakanlığı-Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1979.

WALSH Harry, *Ibero-Caucasian. Muslim Peoples: A World Ethnographic Survey*, Connecticut, 1978.

YILDIZ Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

YILDIZ Muharrem, *Dünden Bugüne Kafkasya,* Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2006.

YUSUFOĞLU Alim Emin, "Geçmişten Günümüze Kuzey Kafkasya'da Din Eğitimi", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 10, 2020, s. 79-103.